

מקור מס' 8

הספר:

קטעים מתוך הספר בהם קובל או אנשיה מוזכרים:

לוי אריה שריד

במבחן הענות והפדות

התנועות החלוציות בפולין בשואה ולאחריה

1949 – 1939

כרך א – בנתיב היסורים והמרי

המערכת: לוי דרור, יוסף רב, נחמן תמיר

מורשת * בית-עדות ע"ש מרדכי אנילביץ'
תשנ"ז

הערות שוליים לפרק א' בספר - בני קובל והסביבה.

45. ראיון המחבר עם מרים ריבטרייחיאלי, גירדוד, 30.2.1982.
52. עדויות צנפי מלניצר ונהמיה גרוס, אל"ג 03110 11/1052.HI. שלום פרלוביץ' שדבר מאסרו החובר כבר, בצלאל לוריא בשליחותו לאזור הכיבוש הגרמני. גלבוץ מספר בספרו על חברו יוסף מלר שליווה אותו בגבול ונאסר עימו.

כושר הסתגלותם וגמישותם של הקיבוצים הוכח לא רק בימי הנדודים, אלא גם במקומות שאליהם הגיעו הבורחים. קיבוצי ההכשרה ופזורים, שאברו בדרך הארוכה כעיצומה של המלחמה, וכן מרכזי התנועות ופעיליהן, מצאו מקלט בקיבוצי ההכשרה במזרח פולין, שהפכו לבתי-מחסה להמוני הבורחים. בקובל, שעל אס־הדרך ממזרח למערב, מצאו מקלט קיבוצי ההכשרה של דרום מהגוש הכללי. קיבוץ זה, שמנה עד אז כמאה חברים, שימש אכסניה בימים הראשונים לא רק לקיבוצי תנועתו, כי אם גם לקיבוצי השומר הצעיר, שהתרכזו אחר־כך בקיבוץ העלייה הצעיר של התנועה ברוֹבְנָה. גם קבוצות עקיבא מגליציה המרכזית והמערבית שבשטח הכיבוש הגרמני, התרכזו בחוות ההכשרה של התנועה בליאופולדינוב שבגליציה המזרחית. חברי השומר הצעיר בגליציה קיימו את הכשרתם בחוות צ'יז'יקוב. חברי גורדוניה שקבוצותיה נמצאו בסביבת לודז' שסופחה כבר בימים הראשונים לרייך, התרכזו בערים לוצק ורובננה, שהיו בהן קינים גדולים של התנועה. חברי התנועות הקימו דירות משותפות בלבוב. חברי הנוער הציוני התרכזו תחילה בפינסק והחליטו לרכז את חברים בשלושה מרכזים: פינסק, רובננה ווילנה.¹¹

במבחן הראשון בימי האנדרלמוסיה בתחילת המלחמה, כאשר כל המסגרות שותקו והתפוררו, הוכחו כנב־קיימא שני בסיסיו של המחנה החלוצי בפולין: קיבוצי ההכשרה והתנועות החינוכיות, אך המבחן העיקרי היה בשוך הקרבות, כאשר המשטר באיזור הסובייטי התייצב והחל לתפקד לפי דרכו ושיטותיו.

שיינדל שורץ, קשרית הסיוערת החלוצית במזרח פולין

בת קובל:

מלבד יצחק צוקרמן פעלו בדרור במחתרת ארק גולובנר מגליציה שריכוז את הנהגת המחתרת לאחר צאתו של צוקרמן לאיזור הכיבוש הנאצי, אוסקר הנדלר מגרמניה, מפליטי זבונשין, אברהם לאבאן־לייבוֹבִיץ' מפעילי פרייהייס־דרור, שיינדל שורץ חברת קיבוץ גרוכוב והשליח יודקה הלמן (ער שובו לארץ). המחתרת הוציאה עיתון בלתי־לגלי בהקטגורף בשם "דרור".

לצידו של יצחק זלמנסון (זיו) מחשומר הצעיר נתרכזה קבוצת פעילים גדולה ובהנהגה היו: יצחק זלמנסון (זיו), מרצל גשווינד, סימון (רניאלי) רנהרש מגליציה ודרור פדרמן מצ'נסטוכוב. בשלב מאוחר יותר צורפה שושנה פרל מקובל.¹²

על אותו בסיס אורגנה גם מחתרת בית־ר - חמישה חברים בכל תא. כארבעת החודשים הראשונים של השלטון הסובייטי התקיימו בתאים גם אימונים בנשק.¹³ בתקופת המחתרת התהרפו הקשרים בין הקבוצות מפולין ומרכזי תנועותיהם. יש לציין, כי גם בימי ליטא העצמאית נחלצו התנועות החלוציות שב"דיכוֹ וילנה" לעזרת התנועות האחיות בליטא ושלחו להדרכה כתנועות המקומיות ממיטב פעיליהן. בין כוחות ההררכה שהופרשו לתנועה בליטא נמצאו פעילים שהיו מאוחר יותר בין ראשי תנועות ההתנגדות במרד ופעילי מחתרת באיזור הסובייטי. מהריכוז השומרי בוויילנה יצאו לפעילות בקינים ובהכשרה של התנועה הליטאית 14 שליחים וכיניהם אבא גורפינקל, מונקה פרגמנט, זליג שושן, פנחס שטרן, נחום פישלוב, אהרון פאפיש, יעקב פוגל, משה גל, אריה וילנר, שמואל ברסלב וחייקה גרוסמן. מדרור יצאו: צבי מרסיק, דוד קוז'ברודסקי, שייקה שטיין, לאה פיש, ינטל גליק ואחרים. כך פעלו גם התנועות האחרות שבקואורדינציה.

התנועה עברה זעזוע כבד, אך לא התחסלה. קמה לה הנהגה חדשה מקרב "הבלתי-מוכתמים": שושנה פרל, יעקב שווארץ, מרדכי בראון ושלמה קלם. נשלחו חוזרים לקינים, נתקיימה סידרת ביקורים ואפילו נעשו הכנות ל"מועצה זוטא" שהפלישה הגרמנית הקדימה אותה. ב-15 ביוני 1941 נאסר יעקב שווארץ. עקבותיו נעלמו. בתחילת יוני 1941, לפני הפלישה הגרמנית לברית-המועצות, נלכדו בערים לבוב, רובנה, לוצק וקובל כמעט כל פעילי תנועת דרור וביניהם ראשי החלוץ-הצעיר פרייהייט וגורדוניה מלפני המלחמה. חמישה מהם נרצחו ביום פלישת הגרמנים בין כותלי בית-הסוהר בלוצק או בעת בריחתם ממנו והם: אדק גולובנר (מזכיר דרור בעבר), מיכאל רייזמן, אייזיק ספארד, מקס יוז ואיווה פיכרמן (ארבעתם בעבר פעילי גורדוניה). רכקה

בן קובל

על קורותיו יחיאל שיינבוים ומנהיגותו בגטו וילנה, כתוב בהרחבה בספר זה. ניתן למצוא פרטים דומים גם במקורות רבים אחרים.

יחיאל אליה שיינבוים, נציג דרור ומייקובצת המאבק השנייה

ביאליסטוק שימשה תחנת מעבר של חברי התנועות למזרח ולמערב: לאחר פסח 1942 הורחבה פעולת המקשרים. פרומקה וטמה יצאו לקובל, שבאותו זמן טרם הוקם שם הגיסו והיתה קיימת תנועת מחתרת חלוצית. כאן נפגשו השליחות עם פעילי התנועה עוד מימי המחתרת הסובייטית: לאה פיש, רוד אייזנברג, רחל פוגלמן (צפורה בירמן אינה מזכירה משום-מה את שיינרל שוורץ, בת קובל, שהיתה אחת מארבעת הנרצחים שחרתו לפני מותם את הכתובת העברית על קיר בית הכנסת). בשובן הביאו ידיעות ודרישות-שלום, שהסבו כמה "רגעים נעלים" לקיבוץ. לאחר זמן לא רב יצאה פרומקה לווארשה. מרדכי גם הוא היה בווארשה ו"חסר היה אדם מרכזי בעל סמכות". חיכו לבואו של יצחק צוקרמן, אך הקשר עם וארשה נותק. אחר-כך התבררה סיבת הרבר. המקשרות עם המרכז נכשלו במשימתן: לונקה קוז'ברורסקה נעצרה ביוני 1943 במלקיניה ומשם הועברה לכלא (פאוויאק) בווארשה (ואח"כ לאושוויץ ושם מתה); בלה חזן שיצאה

שמירת האמונים למשפחה היתה אחד הגורמים העיקריים שמנעו מיהודים רבים להציל את חייהם. "יחדיו נתייסרו בכל הייסורים, יחדיו רעבו ויחדיו גם הובלו לכורות או למשרפות... לו ידענו אז מה שאנו יודעים היום – היו יהודים רבים נשארים בחיים."²⁸ קושי פנימי נוסף נבע ממערכת היחסים עם היודנראטים. אחת העכבות במימוש התכניות של ארגוני המרי נעוצה בלי ספק בהתייחסות היודנראטים כלפיהם והשפעתם על אוכלוסיית הגיטאות. כיום, לאחר מחקרים יסודיים בנושא זה, הגנו מודעים יותר לעובדה שמרבית היודנראטים פעלו מתוך דאגה ורצון בנים להציל ככל-האפשר יותר יהודים. הם היו בטוחים, כי עלידי מניעת גילויי-מרי תימנע השמדתם של השרידים בין אקציה לאקציה. הם שראו עצמם אחראים לחיי השרידים, היו סבורים כי בדרך של עבודה במשק הגרמני, שתדלנות, שוחד ומניעת תואנה מהגרמנים, יעלה כידם לשמור במידה כלשהי על שלומם של שרידי היהודים ולהמתיק את רועי-גזרותיהם של הגרמנים. אליבא דחוקרים שונים בפרשה זו זכו היודנראטים ברובם המכריע כאמונן של אוכלוסיות הגיטאות. לדעתם של ניצולים מהגיטאות, שמכיא ספקטור, שני שלישים מהיודנראטים ראויים להערכה חיובית. באשר לשאר – הדעות הן חלוקות.²⁹

לגבי היודנראטים בכיילורוסיה המערבית ההערכה היא שונה במקצת: בגיטאות לא מעטים היו יודנראטים ואנשי משטרה יהודית שנהגו בקשיחות וכיד קשה ודאגו במיוחד לאנשי-שלומם, אך גם כאן – מציין החוקר – רק מיעוט מכין היודנראטים מוצגים כבעלי תדמית שלילית.³⁰

מסתבר שהיודנראטים ברובם התנגדו לפעילות המחתרית וראו בה סכנה לקיום הגיטו. הם ניסו למנוע התארגנויות וצעדים שונים של אנשי המחתרות. הנימוק העיקרי היה כי אין להפקיר את המוני הקשישים, החולים, הנשים והילדים, במחיר הצלתם של מעטים. זו היתה טענתו של משה פרל יושב-ראש היודנראט בקובל, עסקן ציוני, מראשי "תרבות", אוהר ותומך בכל מאורו בתנועות הנוער החלוציות.³¹

הערת שוליים על משה פרל:

28. ספקטור, שם, עמ' 182. פרל זכור לי מימי ההכשרה שלי בקובל, כששימש כיו"ד הפטרונוט של קיבוץ ההכשרה של "החלוץ" בקובל. לקולנוע שהיה בבעלותו נתן כניסה חופשית לחברי הקיבוץ וכן היה פעיל ב"תרבות". בתו שושנה פרל הצטרפה לקבוצת "החלוץ" של שיינרל שורץ, יעקב ואבידוביץ' וצבי מלניצר (נצר) והיתה מהפעילות במחנת החלוצית בימי השלטון הסובייטי.

הנוער הציוני-חלוצי בתנועת-המרי בווהלין

קורות תנועות הנוער החלוציות בווהלין בתקופת הכיבוש הנאצי לוטות בערפל, כאילו נעלמו מן האופק וחדלו להתקיים. זו גם מסקנתו של ההיסטוריון שמואל ספקטור בספרו המקיף "שואת יהודי ווהלין", המבוסס על מחקר מרוקדק. ספקטור כותב:

תנועות הנוער שבחלקן (השומר הצעיר, רדודי-גורוניה) הצליחו לקיים קשרים ומחברות בתקופה הסובייטית, פסקו מכך לחלוטין. הניסיון היחיד להקים קשר בין ווהלין ובין וארשה נעשה בידי שתי הקשריות פרומקה פלוטניצקה ותמה שניידרמן. הן הצליחו לחדור לקובל, כנראה באמצע 1942 ולחזור דרך ביאליסטוק לווארשה, אבל בכך תמו הקשרים.¹⁰¹

אכן, הקשרים של המרכז בווארשה עם התנועות בספר המזרחי נותקו כבר באביב 1942 וכך גם הקשרים בין וארשה לוויילנה, כאשר נלכדו הקשרים שלמה אנטין, לונקה קוז'ברודסקה והאחיות זילבר. שני המסעות בקיץ 1942 של חייקה גרוסמן והירידה הפולנית אירנה ארמוביץ', שאפילו הגיעה לקובנה ולשאבלי בליטא, היו האחרונים מסוג זה. וכך גם נסיון של פרומקה ותמה להבקיע דרך אל שרידי התנועה בספר המזרחי, וגם בוהלין. אך אין להסיק מכך שהופסקה פעולתה של המחתרת "לחלוטין". סביר להניח, שאילו נעשתה עבודת מחקר יסודית בנושא זה, היה מתברר, שגם בימים הקודרים של הכיבוש הנאצי לא דעך הניצוץ, אך הפעילות התנועתית לבשה צורות אחרות כפי שנתחייב מהמצב. רשימה קצרה של איזכורים מקריים יש בה כדי לאשש מסקנה זו. מכל מקום אין כל דמיון בין אופיה של הפעילות המחתרית בימי השלטון הסובייטי שהיתה חינוכית-תרבותית ציונית-יהודית עם חתירה לעלייה ובין הפעילות של ימי הכיבוש הנאצי. כן אין לגזור גזירה שווה בין תנועת ההתנגדות בפולין המערבית לבין ההתנגדות בספר המזרחי, ובייחוד בוהלין וגליציה. ממקורות שונים אנו למדים על מציאותם של פעילים יחידים וקבוצות בעלי זיקה תנועתית, שמילאו תפקיד מרכזי בהתארגנויות לשם פריצה מן הגיטו והצטרפות ללוחמים ביערות.

נתחיל בפרשה הנעלמה של המחתרת בקובל שלגביה קיימת העדות של צביה לובטקין. משתמע ממנה כי לא זו בלבד שהמחתרת החלוצית בעיר לא נפסקה לחלוטין, אלא היתה ארגון לחם גדול. אמנם אין זה ברור, אם הארגון היה חלוצי אקסקלוסיבי או יהודי-כללי. צביה מספרת:

פרומקה ותמה שהצליחו לחדור לעיר קובל שבווהלין, נפגשו עם לאה פיש, רחל פוגלמן, שיינדלה שווארץ ודוד אייזנברג – אלה החברים שנפרדנו מהם בזמנו, בעת פעולתנו במחתרת הסובייטית... אחר-כך נורע לנו, שהחברים בקובל אירגנו קבוצות פרטיזניות. הם הצליחו לשלוח עשרות אנשים ליערות שבסביבה (אחרים מהם פגשתי אחרי המלחמה). אף הם עצמם עמדו ללכת ליער. אך בעצם ההכנות פגעה בהם, כפי הנראה, האקציה ושוב לא הספיקו לצאת.¹⁰²

צבי נערי (מולדטסוב), נאסר בחילתה על ידי הסובייטים ונורש לסיביר. בארץ הצטרף לקבוצת אלונים. שליח היסטורי לפולין ומראשי הימנייה.

על קיומה של קבוצה מאורגנת בקובל. הוא משער, כי יתכן שהקבוצה המזכרת על-ידי צביה היא קבוצת הצעירים שעברה במחנה העבודה בצ'רקאסי ליד קובל. אלה ביקשו להצטרף ליחידתו של גאסייקין, מפקד הפרטיזנים האנטישמי, וכאשר חברים מקבוצה זו הגיעו לאותה יחידה, נשרד מהם נשקם ואחר-כך נרצחו.¹⁰⁷ השערתו מתבססת על המסופר על-ידי הפרטיזן אלכסנדר אגס (גרושקה) בקובץ של הפרטיזנים בוהלן "כאורנים גבוה". אגס מספר, כי שליחים מקבוצתו "קבוצת פאבורסק" נפגשו עם שרירי קבוצה קובלאית זו וכשהגיע הניצול האחד לקובל וסיפר על מה שקרה, שותקה פעולתה לחלוטין, וזאת גם בגין הגזירות, החיסולים והבירוד בתוך שני הגיטאות.¹⁰⁸ ואגב, עדות מסייעת לקשר שבין קובל לפרטיזנים ביער נמצאת ב"פנקס קובל". נאמר שם כי ליובה לדרה-נדרל מקובל, בוגרת הגימנסיה העברית שהתכוננה לעלות ארצה, פעלה כקשרית עם קבוצות פרטיזניות ביערות הסמוכים. בהגיעה עם שלוש חברותיה לקובל בשליחות השרידים ביער, הוסגרו הן על-ידי פולני לגסטאפו, נרצחו וגוויותיהן הושלכו לנהר.¹⁰⁹ השערתו של ספקטור נראית אפוא תמוהה ואין בה כדי לפענח את תעלומת הארגון המחתרתי שעליו מספרת צביה, מה עוד שלרבריה לא היתה זאת קבוצה אלא ארגון גדול ומסועף, שהצליח להעביר ליערות כמה קבוצות ובהן עשרות חברים שאחרים מהם נשארו בחיים. ספקטור עצמו מביא בהערה את המסופר ב"אייניקייט" המוסקבאי משנת 1944 על ארגון לחם יהודי גדול בקובל.

קיימת גם עדות נוספת, והיא חרותה על קירות בית-הכנסת בקובל ויש בה אישור החלטי לסיפורה של צביה. הכתובות צולמו על-ידי שלמקה פרלמוטר, פרטיזן מהעיירה ראטנה, שנשלח ללימודים על-ידי הגנרל פיורורוב הצ'רניגובי. בדרכו חזרה ממוסקבה השתתה בקובל וצילם את מאות הכתובות, "הכתובות בעיפרון פשוט ומחודד, בעיפרון צבעוני, בעט ואף ברם... אותיות שנחרתו בציפורניים".¹¹⁰ ונמצאה ביניהן הכתובת: "שיינרל שווארץ, רוד אייזנברג, לאה פיש, רחל פוגלמן, קבוצת תלוצים". התאריך – 27 באוגוסט 1942.

והרי היתה זאת ההנחה הצעירה של דרור מימי השלטון הסובייטי, שלפי סיפורה של צביה המשיכה בפעילותה המחתרית בכל ימי הכיבוש הגרמני עד ימי החיסול הסופי של יהדות ווהלין. ועוד כתובת חרותה על הקיר: "קסיל ויינר, חיה פרישברג – שארית הפליטה, קבוצת שומרים, 17 בספטמבר".

מסתבר כי היו הם האחרונים מקבוצה תנועתית, שפעלה בכל תקופת הכיבוש הנאצי, ויש להניח כי חבריה לא ישנו בחיבוק ידיים. מכל מקום, כל החתומים שמרו אמונים לתנועתם עד נשימתם האחרונה.¹¹¹

הערות שוליים:

107. ספקטור, שם, עמ' 236-237; על גאסייקין ומעלליו ספר הפרטיזנים, א, ובמקורות אחרים.
108. אלכסנדר אגס (גרושקה) כאורנים גבוה, עמ' 58-59. בשיחה עם פאשה, מראשי קבוצת פאבורסק, שליח הקבוצה לקובל, אמר לי כי לא זכורה לו פגישה כזאת עם "קבוצת צ'רקאסי". כאשר הגיע לקובל ראה הוצאה להורג של שני ילדים יהודים.
109. פנקס קאוועל, עמ' 249-250.
110. שלמה פרלמוטר, "הכתובות בבית הכנסת בקובל", ילקוט מורשת, ל"ה, אפריל 1983, עמ' 131-151.
111. ראוי לציין כי ליד הכתובת החתומה על ידי ארבעת חברי דרור אין הגירסה הנפוצה של קריאה לנקמה שיוחמה לחם.

הנדידה - מבחן ראשון

הערכים והיסודות שהורישה התקופה החלוצית לדור הצעיר של התנועות החלוציות אכן עמדו בימי מסה. הסתלקותם של הוותיקים והשליחים יצרה אתגר לגילוי כוחות נפש, תושיה ותעוזה. למעשה לא נתגלו הכדלי רעות לגבי דרכי תגובה בין הצעירים לבין הוותיקים המעטים שהתנועה גזרה עליהם שלא לעלות ולהישאר לצורך הדרכת הצעירים. פרומקה פלוטניצקה וצביה לובטקין מררור-החלוץ ויוסף קפלן מהשומר הצעיר שהגיעו להכשרה באמצע שנות השלושים גילו אותה עירנות ועקיבות בתנועות המרי והמחתרת כחבריהם הצעירים שיינדל שוורץ, מרדכי אנילביץ', שמואל ברסלב, אליעזר גלר ועשרות אחרים שבאו ונכנסו למעגל הפעילות בסוף שנת השלושים. אלה ואלה פעלו מכוח הערכים שהנחילה להם התנועה. "בעקבות חינוך לערכים שקיבלו במשך שנים הם נהרגו... וזה היה הכוח שהוביל למרד".¹⁴

אין ספק, כי הרצף הגילי שהונח ביסוד התנועות החלוציות בתקופה שבין שתי מלחמות העולם הציב אותן כמוקד המפעל הציוני, הוא שהעמידן כמוקד גם בתקופת המלחמה והשואה. הוא הדבר גם כמורשת האזרחית, המסגרת העדתית של קיבוץ-ההכשרה, שהוכחה כצורת-חיים קיומית רלוונטית בתנאי חירום ושימשה תא של ערכות הדדיות ומרכז של פעילות תנועתית. הוא הרין בהצבת העבודה החינוכית-תרבותית בראש סולם העדיפויות גם בימים הנוראים, עובדה שלאחר זמן, בהתקרב הקץ, עוררה ספקות וערעורים.¹⁵

הנאמנות של התנועות לבית הקיבוצי בארץ לא רפתה גם בימים ההם של התמוטטות האמונה באלוהים, עם ואדם, אס"כי לאחר זמן ניבעו הסרקים והתחילה להתגבש תפיסה אחרת, ששללה פירוד במחנה וראתה באחדות את הלקח ההיסטורי של תקופת האימים והזוועה. ברם, בסטייה זו מן הדפוסים שנוצקו בתקופה החלוצית שלפני המלחמה לא היתה משום התכחשות לזיקה העמוקה ל"משפחה" בארץ. מגמות איחוריות אלו תעמודנה במרכז המאבק התנועתי בפרק הזמן שבין סיום המלחמה להקמת המדינה, אבל הן עתירות להיבטל או להצטמק בתוקף השפעת המורשת הקלאסית מן התקופה החלוצית.

סיפורו של ישראל כרמי, אז ראש גורדוניה בנרבורנה ורכז ההכשרה בגליציה, משקף את המאבק על נפש הנוער מפני הסחף הקומוניסטי, ואת הבשורה של חירוש הפעילות התנועתית שהביאה להם הקשרית של התנועה שיינדל שוורץ:

בוקר אחד נכנסה לבנק בחורה וביקשה לשוחח אתי.

היא הביאה לי דרישת שלום מחברי התנועה וסיפרה לי על המחלת המשותפת של דודר וגורדוניה. היא הוציאה מכיסה עיתון עברי של התנועה, מורפס בשפירוגרף ואמרה כי הופנתה אלי על ידי החברים כדי להקים מחתרת בעיירתנו. הבעתי את ספקותי לגבי הצלחת הפעולה בעיירה, שכולם מכירים את כולם. שיינדל הגיבה: "כלום בעיירתכם לא התקיימה מחתרת קומוניסטית לפני המלחמה? האם לא הצטרפו אליה רבים מבני הנוער היהודי חרף סכנת המאסרים? אם המפלגה הקומוניסטית בפולין יכלה לארגן מחתרת וחבריה הושלכו לבתי הכלא לשנים רבות – כלום אנחנו, נוער יהודי חלוצי, לא נוכל?" היא נעצה בי את עיניה הגדולות והשחורות וחיכתה לתשובתי. למחרת היום בשעות הערב, התכנסה בביתי קבוצת חברים וכך הוקמה המחתרת החלוצית בעיירה.

כעבור חודש, בל"ג בעומר שנת 1940 הופיעה שוב שיינדל אצלנו ללא הודעה מוקדמת וביקשה ממני לכנס את החברים הצעירים לשיחה על ל"ג בעומר... לעת-ערב, בגן העיר הריק מאדם ובחסות החשיכה, כינסנו שתי חוליות מחתרתיות של בני נוער בגיל 15-16. הם הגיעו לגן בתלבושת התנועה: חולצות אפורות ועניבות כתולות שהוסתרו תחת מעליהם. שיינדל סיפרה להם על מלחמת הגבורה של בריכוכבא, עברה ל"השומר", סרומפלדור ו"ההגנה", ובסיום דבריה אמרה: "מכם, חברים, נדרשת גבורה

אחרת, להישאר יהודים מסורים לעמם, להיות חלוצים לוחמים כאחינו בארץ-ישראל". היו רגעים של רומיה. אחר כך הוציא נער אחד פנס-כיס, הרליקו, שם אותו באחד השיחים ואמר: "הנה מדורת ל"ג בעומר שלנו."

טננבוים מגורדוניה הצליחה לצאת מבית-הסוהר ונספתה בימי חיסול גיטו לוצק. ארבעה חברים שנאסרו ברובנה, ביניהם צפורה פלרמן (בעבר מראשי גורדוניה), נשפטו והוגלו למזרח הרחוק ולאחר שנות מאסר וסבל הצליחו להגיע לפולין בשנת 1946 ועלו לארץ. שיינדל שוורץ, הקשרית הראשית יצאה מבית-הסוהר ונספתה בקובל עירה בעת חיסול הגיטו יחד עם חבריה לאה פיש, רחל פוגלמן-ברגר ודוד אייזנברג. על קיר בית-הכנסת בקובל נשארה כתובת שכתבו: "דרישת שלום מחלוצים ההולכים למוות".

היחיד מכל התורה בבית-הסוהר בלוצק שנשאר בחיים בעת הכיבוש הגרמני – הוא דוד פרינצנטל (פריטל) מצעירי גורדוניה.

כך נסתיימה הפרשה קצרת-הימים של התנועה החלוצית-מחתרתית במזרחה של פולין.

תאי מחתרת אחרים מימי השלטון הסובייטי התארגנו מחדש בימי שלטון הגרמנים והיו הגרעין לתנועת ההתנגדות נגד הנאצים. אין לנו נתונים מדויקים על כך, אך מן המעט שיש בידינו מתברר שגם חלקם בין הפרטיזנים אינו מבוטל כלל.

יצחק צוקרמן מספר, כי הביא מווילנה עותקים רבים של הרדמה שכיצירה לאומית ומעמדית "היתה קרובה ללכנו". הוא דאג שעשרות רבות של עותקים יישלחו מלבוב לכל הסניפים בעיקר באמצעות הקשרית שיינרל שוורץ.¹⁰

פרומה שוורץ (רוז'ינקה), ילידת קובל וחניכת הקן המקומי, עשתה את הכשרתה כביאליסטוק. בפרוץ המלחמה הגיעה ל"ריכוז" בוילנה ועם פלישת הנאצים היתה עם הנמלטים מזרחה, לאסיה התיכונה. בין החוזרים הראשונים לפולין המשתחררת, פעלה כשליחות התנועה בקיילץ, סקרז'יסקו-קאמיינה, אוסטרוביץ וסטאשוב, הדריכה בקיבוץ וארשה. כיום חברת קיבוץ גלאון.

שניים מן הארבעה, מרדכי רוזמן ומשה מאירי-מאירוביץ' (בן), אימצו את תורתו של אבא קובנר על עקירה מיידית של כל שארית הפליטה מגיא-ההריגה. שניהם היו מאבות "הבריחה" ופעיליה המרכזיים. משה מאירי היה פעיל בקן וארשה בנעוריו ועשה את הכשרתו בקיבוץ רארום. היה חבר בהנהגה הראשית בפולין לאחר השחרור.....

מרדכי רוזמן בא מקן סטולין ליר פינסק, עבר הכשרה בקיבוצו "אלגביש" בחווה החקלאית בצ'נסטוכוב, הדריך את קיבוץ "המנוף" וכריכוז וילנה שובץ להרכב "הנהגה ב". בימי המלחמה – באסיה התיכונה, מראשי הארגון התנועתי במחתרת, נכלא בכתי הסוהר של נ.ק.ו.ד. אחרי המלחמה – מראשי ה"בריחה" בפולין, כבודפשט ובגרמניה, נודע כמנהיג מעפילי "אקסודוס".....

יעקב שוורץ, יליד קוטנו, עשה את הכשרתו יחד עם רעייתו לעתיד פרומה רוז'ינקה במסגרת קיבוצו "אלגביש" בחווה החקלאית בצ'נסטוכוב ואחר-כך פעיל ב"ריכוז וילנה"